

1.

Amikor már azt hittem volna, hogy soha többé nem fogok sem írni, sem beszélni Hamvas Béláról, „ezerarcú és egyszerű” életéről és művéről, akkor

16 Weiner Sennyey Tibor

TALÁLKOZÁS STONEHENGE-BEN, AVAGY HAMVAS BÉLA ÉS VÁRKONYI NÁNDOR BARÁTSÁGA

mindig valami különös módon visszajött az életembe. Most éppen Stonehenge hatalmas kőtömbjei között. Nem csak a folyamatos felkérések folyamán, hogy beszéljek róla és tartsak róla előadásokat, hanem valamiféle megmagyarázhatatlan érzésként is. Valahogy úgy, mint amikor az ember meghall egy messzi

hangot az angol tájban ősidők óta álló menhirek között, s próbálja kivenni, hogy vajon ki lehet az, s mit kiálthat felé a ködös múltból.

Könyvem Hamvasról két kiadásban is megjelent, az olvasók szerették, jó kritikákat kapott, egyre több meghívás ért el, az ország legkülönbözőbb helyein tartottam előadásokat, s igyekeztem magam nem ismételni. Aztán elkezdtem (tévesen) azt gondolni, hogy végül majdnem mindent leírtam abban a huszonhat esszében, amiről beszélni akartam, mindössze két nagy témával maradtam adós direkt, az egyik a *Karnevál*, a másik Hamvas nagyon sajátos és igen különös recepciója-utóélete. Utóbbi nagyon nagy csapda és nem Hamvasról szól. Előbbivel pedig azért nem foglalkozhattam, mert Hamvasban elsősorban nem a regényíró, hanem az esszéista ragadt magával és érdekelt, bár regényeit is nagyra tartom, azt éreztem, hogy az azokról való érdemi értekezések legalább még egy külön könyvet kitennének, illetve én magam sem vagyok még elég érett ehhez a feladathoz. És talán Hamvas regényeinek a legjobb, ha egyszerűen csak olvassuk őket, nem biztos, hogy nekem külön meg kell magyaráznom úgy, mint az elveszett műveket, az életének fontosabb fordulópontjait, vagy a sokak számára nehezen érthető, s leginkább nehezen elfogadható apolitikus hozzáállását. Úgy láttam, hogy az alapfogalmakon túl – mint éberség, alapállás, hagyomány, derű, univerzális orientáció, világválság – ezeknek az összefüggéseiről érdemes beszélnem az életrajz ismertetésén keresztül. Különösen pedig azt tartottam fontosnak, hogy felmutassam az életmű ívét, az élet és mű példaértékű egységét, amiből épesszű embernek lehetetlen nem levonni morális, egzisztenciális, lelki és szellemi tanulságokat. Vagyis Hamvas Béla élete és műve példaértékű, minden magára valamit is adó ember számára. Nem ugyanazt kell tenni, amit ő

tett, de tanulni nagyon sokat lehet tőle. Sőt, legalább annyira tanulságosak emberi-művészi erősségei, mint gyengeségei, amelyekből ugyanúgy adatott neki is, mint mindannyiunknak. Nekem is.

Azt láttam helyesnek, hogy művei mellett párhuzamosan olvasom életrajzát is, így egyszerre használtam a filológia és az irodalom- 17 történet, történettudomány eszközeit, természetesen mivel magam is művész vagyok, a magam szűrőjén engedtem át a történeteket és a tanulságokat. Lehet tévedek, de mindazok, akik nehezteltek-neheztelnek rám előadásaimért, esszéimért, és talán sikereimért is, éppen ezt a saját szűrőt értik a legkevésbé. Pedig Hamvas Béla semmi mást nem tett, mint ugyanezt. Éppen tőle tanulhatjuk meg ezt a legjobban. Engedte, hogy a „hagyomány” saját szellemén, mint egy szűrőn keresztül áthatoljon, s ami fennmaradt, azok az étellel teli magvak, mint a *Scientia Sacra*, az *Ősök nagy csarnoka*, vagy a sok esszé. És ezeket a magokat nem megtartotta magának, hanem közénk szórta. Tessék. Itt van minden, s ez a minden mennyire semmi, ha nem termékeny szellemi talajra hull, ha nem ültetjük őket el, ha nem engedjük őket kicsírázni, ha nem neveljük őket, nem gondozzuk tovább őket. Igen, ezek már nem Hamvas gondolatnövényei lesznek, hanem a mieink, éppen azért, hogy beszélünk műveiről, újraértelmezzük őket. Sőt, úgy éreztem, s talán ezt még sehol sem írtam le, legfeljebb csak mondtam, hogy kötelességem Hamvas Béláról, életéről és művéről gondolkodnom és beszélnem. Úgy éreztem, hogy nem tehetem meg, hogy szó nélkül elmegyek emellett az életmű mellett, miközben egyrészt óriási hatást gyakorolt rám (is), másrészt úgy láttam környezetemben, hazámban és a világban, hogy semmit sem értettek meg belőle, a nem-értés, a nem-tudás pedig még nagyobb válságba sodor mindenkit. És ez utóbbi volt az eredője a szó-lás kényszerének. Az értelem hiánya kényszerített az értelmes beszédre az értelemről, avagy esszékre az esszékről.

Igen, volt pár gondolkodó, volt és van pár igen értelmes olvasó-alkotó szellem, nem csak hazánkban, de külföldön is, akik értették, hogy amiről Hamvas Béla is írt-beszélt, az nem (csak) irodalom. Nem stílus, nem játék, végképp nem tréfa. A humor és a *humormisztika* pláne nem tréfa, ahogy a filológia és az irodalomtörténet sem *pletyka*, ha valódi célja és értelme van. Volt és van néhány ember Hamvas életében és most is, akik tudják, hogy amikor azt mondjuk „világválság van”, akkor nem ijesztgetünk, hanem azt értjük alatta, hogy világválság van. Amikor azt mondjuk, hogy mindaz, amit a nagy tradíciók tanítani próbálnak, nem „vallási téveszme”, hanem az emberiség közös hagyományának fontos forrásai, és ilyenkor nem „vallási fanatikusok”, „new age hívők”, „szélsőséges tradicionalisták” vagyunk, nem kritikátlan vakhittel fordulunk a tanítás felé, hanem megértettük, hogy mindazok,

amelyeket Hérakleitosz, Buddha, Jézus próbált átadni, minimum megfontolandók ránk nézve, hacsak nem egyenesen kötelezőek. Megértettük, hogy a buddhizmus nem egy filozófiai kaland, a kereszténység pedig nem egy politikai szövetség. Ezek nem kijátszhatóak egymás ellen, hanem a közös 18 emberi hagyomány részei. Megértettük, hogy mindez látásmód és bölcsesség, amiből életvitel- és életminőség-változás kényszere következik.

Mindez világosan kitűnik Hamvas írásaiból és életéből.

Akik pedig értették, ezt is megértették. Életében nagyon kevés olyan barátja volt, aki teljesen világosan felfogta Hamvas Béla lényének, alkotói magatartásának értelmét, lényegét. Ilyen volt Weöres Sándor, aki ösztönösen mesterként fordult Hamvas Béla felé, de az ő kapcsolatukról írtam másutt. Volt azonban valaki más is, aki hatalmas szimbolikus és valóságos csendben, saját és a világ süketsége mellett, legalább akkora életművet alkotott, nagyon hasonló témákban, mint Hamvas, és igen szoros barátságot ápolt velem, amikor lehetett. Volt valaki, aki jobban és mélyebben értette Hamvast, mint sok kortársa, és saját szerény lehetőségeihez mérten segítette is őt. Volt valaki, akiről csak említés szintjén írtam korábbi esszéimben, pedig külön eszszét érdemel Hamvassal való kapcsolata, párhuzamos alkotói munkája. Volt valaki, „aki találkozott Stonehenge-ben” Hamvassal. Ez pedig Várkonyi Nándor volt.

2.

Várkonyi Nándor egyidős volt Hamvassal, abszolút kortársak voltak, nem csak időben, hanem szellemi értelemben is. Várkonyit ugyanúgy foglalkoztatták az ősi kultúrák, az emberiség rejtett hagyományai, mint Hamvast. Életük fontos fordulópontján találkoztak, amiről többen is írtak. Tüskés Tibor tanulmánya talán mindezek közül a legpontosabb: „*A Pannóniát 1937-től társakkal, majd 1939-től egyedül Halasy-Nagy József szerkesztette. Hamvas autonóm szellem volt, nem kapcsolódott társaságokhoz, szellemi csoportosulásokhoz, de ha neki rokonszenves helyről kéziratot kértek tőle, nem zárkózott el. Minden bizonnyal Halasy-Nagy József volt az, aki Hamvast a Pannónia munkatársai közé hívta. A folyóirat 1938-ban, 1940-ben és 1941-ben három fontos dolgozatát közölte. A mai világ képe (Szellemi élet) valójában a lap szemle rovatában megjelent könyvismertetés, a Kornis Gyula szerkesztette A mai világ szellemi élete című kötethez fűz eredeti, »elmeébersztő« és egy lábjegyzetben a szerkesztő által is vitathatónak mondott gondolatokat. A melankólia anatómiája Robert Burton, egy 17. századi angol »egzisztencia-filozófus« gondolatvilágát ismerteti. (Ebben a tanulmányban*

írja Hamvas az alább idézett hiteles és költői szépségű mondatokat a könyvtáros hivatásáról.) A harmadik, *Szellem és egzisztencia* című dolgozatban Karl Jaspers filozófiáját méltatja.

E tanulmányokat a *Pannóniában* minden bizonnyal az egyetemen oktató és a folyóiratban publikáló Várkonyi Nándor is olvasta, és amikor 1941-ben megbízást kap a Janus Pannonius Társaság folyóirata, a *Sorsunk* szerkesztésére, ő kezdeményezi a kapcsolat megteremtését Hamvas Bélával. A *Sorsunk* 1943 és 1947 között Hamvas Béla hat írásának ad helyet. Ebben az időben Hamvas személyesen is többször jár Pécssett, kiállítást tekint meg, találkozik Várkonyi Nándorral, Csorba Győzővel, Martyn Ferencsel. Csorba például egy 1946-ban Pécssett rendezett képzőművészeti kiállítás kapcsán ismerkedett meg Hamvassal. »Nálunk ő többször megfordult. Nagyon jó kapcsolatai voltak Várkonyi Nándorral és Martyn Ferencsel is« – emlékezik vissza *A város oldalában* című könyvében. Ugyanitt arról is beszél, hogy »egyszer Hamvas Béla megmutatta nekem John Cowper Powys angol írónak az egyik levelét. Powyst ő igen nagyra tartotta. Abban a levélben az állt, hogy Powys nem értette, mi az a derű. Mintha ez valami sajátos magyar dolog lett volna. Hamvas elmondta, hogy hosszú levélben próbálta elmagyarázni neki, de Powys akkor sem értette a lényegét.«

A *Sorsunkban* megjelent hat Hamvas-esszé: 1. *Dél és Nyugat Géniusza*. (Az *Öt Géniusz földje* című, 1940-ben fogalmazott, de azóta elveszett kézirat megmaradt részlete. A témát Hamvas 1959-ben *Az Öt Géniusz* címmel újból kidolgozta, illetve a *Sorsunkban* megjelent részletet átdolgozta.) 2. *Kierkegaard Sziciliában*. 3. *Egy költő apológiája*. (Kisfaludy Sándorról szóló írás.) 4. *Martyn Ferenc gyűjteményes kiállítása a Képzőművészeti Főiskolán*. (A beszámoló Martyn Ferenc 1946-ban, Budapesten rendezett kiállítását méltatja.) 5. *Vándorkiállítás Pécssett*. (Az írás a városban 1946 decemberében megnyílt kiállítást ismerteti). 6. *Levelek a Magyar Hyperionból*. (Részlet Hamvas egyik esszé-sorozatából. Tematikája, stílusa, motívumai alapján szorosan kapcsolódik Hamvasnak a *Diáriumban* 1943-ban megjelent *A négy első levél a Magyar Hyperionból* című íráshoz.)”

(Tüskés Tibor: *Hamvas és Várkonyi*. In: *Tüskés Tibor: Közéletések. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 1999.*)

Egyébként Tüskés Tibornak van még egy fontos írása Hamvas és Várkonyi címmel, és ide kapcsolódik Dienes Ottó cikke és Nagy Imre Várkonyi Nándorról szóló könyve is. Akit a téma részletesebben érdekel, keresse meg őket, utóbbira később még visszatérek, de most elsősorban azokra az eredeti és ismeretlen forrásokra támaszkodva szeretném kapcsolatuknak néhány számomra

is fontosabb mozzanatát kiemelni, amelyeket Várkonyi hagyatékának gondozójától, Kende Katától kaptam, s akinek ezúton is köszönöm filológiai munkám segítségét.

20 Ugyancsak fontos forrásunk Hamvas levelezése, amiből – ha végigolvassuk – rögtön megtudunk egy fontos részletet, méghozzá azt, amit Tüskés sem tud egészen megnyugtatóan tisztázni. Azt, hogy az ezerkilencszázharmincas-negyvenes évek fordulóján Hamvas Béla – a budapesti esszéista, könyvtáros és ekkoriban keresett előadó – és Várkonyi – a figyelmes szerkesztő és kiváló kultúrtörténész, író – konkrétan hogyan ismerkedtek meg, s lettek barátok?

A választ Hamvas levelei között találjuk, de nem Várkonyinak, hanem valaki másnak írott levelében:

„Kedves Pálom,
[...] Jó lett volna legutóbb legalább egy fél órát együtt lenni – de Te társaságban voltál, s nem mertem Hozzátok csatlakozni. Meg akartam köszönni Neked azt is, hogy Várkonyi Nándorral megismertettél. Nagy nyeresége életemnek.”

(Részlet Hamvas Béla leveléből Gulyás Pálnak. 1943. június 27.)

E levél tanulsága szerint Gulyás Pál debreceni költő volt, aki a budapesti és a pécsi írók bemutatta egymásnak, bár kétségtelen, hogy az azonos érdeklődés és a sok metszet miatt előbb-utóbb találkoztak volna, én mégis fontosnak tartom kiemelni, hogy e kapcsolatban a méltatlanul elfelejtett, ám igen-igen jó költőnek, Gulyásnak szerepe volt, olyannyira, hogy Hamvas külön megköszönte neki a közvetítést. Ez is azt mutathatja fel, hogy Hamvas nem magányos kőszikla volt korában, hanem szervesen kapcsolódott a szellemi életbe, még kényszerű belső emigrációja közben is, mint később erre rámutatok.

Hamvas és Várkonyi levelezése igen számottevő, ezekben a levelekben főleg Hamvas – a fentebbi Tüskés-idézetben is említett – *Sorsunkban* való publikációit, létrejött és elhalasztott találkozóikat, Kemény Katalin máig kiadatlan *Hindu mitológiájának* sorsát, s Hamvas új könyvének kiadásának lehetőségét tárgyalják. Főleg Hamvas levelei vannak meg, amelyekből kitűnik, hogy Várkonyi nagyon tapintatosan próbálja Hamvast Kodolányihoz is közelíteni. Ez azonban olyannyira nem sikerül, hogy Hamvas egyenesen azt írja:

„Azt hiszem, tudod, hogy irigység és féltékenység nem tartozik feltáratlan-ságaim közé. *Tudom*, kire vagyok irigy. Kodolányira nem. De őt nem tartom olyan embernek, aki terveidbe illik. Németh László más. Ő is reménytelenül politizált ember és politikakomplexusára vonatkozólag sürgős mélylélektani analízist ajánlanék neki. Egészségesebb lenne. De ő egészséges ember.

Kodolányi nem az. Kártékonynak tartom. És belsőleg, vagyis véglegesen ní-vótlannak. Nagyon óvatosnak kellene lenni embereink megválasztásában. Az írás láthatatlan sugárzásaival hat. Kodolányi sugárzásai a legalacsonyab-bak. Gondolkozz ezen.”

(Részlet Hamvas Béla leveléből Várkonyi Nándornak. 21
1946. szeptember 19.)

Az az érdekes, hogy Kodolányi közben és később is levelezik Várkonyival és ír Hamvasról, még hozzá olyan markáns kritikát, amit érdemes megfontolni, akár egyetértünk vele, akár nem: „Hamvas hatalmas művéről, a Scientia Sacráról még nem beszéltünk részletesen, s most is aligha te-hetjük, mert nem ismered egyelőre. Az anyag óriási és igen jó, de föl-dolgozása eléggé önkényes, olykor erőszakos. Nagy hibája, hogy alig foglalkozik az ószövetségi írásokkal, s a kereszténységgel. [Ezt egyébként Hamvas később pótolja és megírja a S. S. második kötetét a kereszténységről, amiről máshol írtam és beszéltem már. – W. S. T.] Pált meg sem említi, úgyszintén mellőzi alexandriai Kelement, Ignácot, Origenést, stb. Szerinte az ember ősi, igazi tudását már a Kr. e. hatszáz évvel elvesztette, s a hanyatlás azóta is tart, sőt egyre rohamosabb. A teozófiát egyetlen egy mondattal intézi el. A mai természettudománnyról semmit sem tud, úgy ítéli meg, mintha még most is a 19. szá-zadi volna. Összefavarja a fogalmakat: lélek, szellem, élet, lét, hol ilyen, hol olyan értelemben használtatik nála. Megrögzött pozitívista, de megveti a pozitívizmust. A szanszkrit »vidyá« nála »éberség«, ho-lott látást jelent (video, vigity, stb) s ezt az éberséget azonosítja a héber szövegek, meg a görög írások éberségével. Stílusa botrányos, teli germanizmusokkal, s erőszakolt fogalmi nyelvezettel, – holott éppen a fogalmi nyelvezetet ostorozza. Műve azok számára termékeny, akik az általa összehordott anyagot a maguk önálló módján tudják értelmezni és használni. Így Neked is ismerned kellene. Csakhogy most már várnod kell, amíg megjelenik... Vagy miután Hamvassal régi barátságban vagy, tőle ma-gától kölcsönkérni. Ezt aligha kerülheted el.”

(Részlet Kodolányi János leveléből Várkonyi Nándornak.
Kelt 1951. július 31-én, Akarattyán. Megjelent a Kodolányi János
Várkonyi Nándor levelezése című kötetben is.
Mundus Kiadó, 2000, 172. levél, 365. oldal.)

Ha figyelmesen elolvassuk Várkonyi Nándor *Pergő évek* című nagyszerű köny-vét, láthatjuk, hogy ha nem is konfliktuskerülő, de nagyon barátságos ember lehetett, aki sokkal ritkábban és kevésbé konfrontálódott kortársaival, mint Hamvas. Hamvas viszont szigorú volt önmagával és a világgal szemben is,

így aztán szinte előre megjósolható volt vitája Lukács Györggyel, konfliktusa Weöres Sándorral, Németh Lászlóval. Hamvas Béla is tehetett arról, hogy egy időben elfogyott körülötte a levegő, de nem volt teljesen egyedül. Éppen Várkonyi Nándor próbált neki akkor is mentőkötelet dobni, amikor már
22 ilyeneket ír leveleiben: „Most elég szomorú dolgot kell Veled közölnöm, amit kérlek, *ne* adj tovább *senkinek!* Új miniszterünk az Egyetemi Nyomdának megüzente, hogy nem látja jó szemmel, hogy engem kolportál. Ezzel torkomra tette a kést. Elvesztettem egy csomó *forintot*, amely kolduslétemet elviselhetővé tette, de elvette *lélegzetemet* is. Tehát a Nyomda *nem*. Másra nem is gondolhattam.”

(Részlet Hamvas Béla leveléből Várkonyi Nándornak. 1947. május 6.)

Ehhez hozzátartozik, hogy fennmaradt a Várkonyi-hagyatékban az egyik Hamvasnak írott levél vázlata, amit valószínűleg el is küldött neki. Ebben a levélvázlatban Várkonyi hosszasan biztatja Hamvast, hogy írjon, mert kötelessége írnia, hiszen elsősorban író. Várkonyi a *Sorsunkban* közölt tanulmányokon túl megpróbálja 1947–48 előtt Hamvas könyvét kiadni, a levelekből az sejthető, hogy ez a *Hyperion*-kötet lett volna, aminek megjelenéséhez nagyon lelkesen és optimistán állt Hamvas a leveleiben, s egészen biztos volt a sikerben, sőt az eladásokban is, ám a kommunista hatalomátvétellel minden megváltozott.

Hamvas vidékre került, gyári munkás lett, könyveinek kiadása még Várkonyi számára is lehetetlenné vált. Nem teljesen világos, hogy az ötvenes években váltanak-e levelet, nincsenek forrásaim erről. Az biztos, hogy 1960-ban több olyan kompakt és szép levelet ír Hamvas Béla Várkonyi Nándornak saját helyzetéről, hogy az felér legjobb önéletrajzi esszéjével, akár az *Interview*-val is, vagy legalábbis érdemes mellé olvasnunk:

„Kedves Nándorom,

– az időegység nálam két hét. Látod, milyen gazdag vagyok, egy év huszonhat egységből áll. Egy periódus: jövök Palkonyára, itt vagyok tizenkét napig, aztán otthon két napig, megint ide, és így tovább. A dolgokat leegyszerűsíti, és csaknem állandóan időzavarban vagyok. Ha még hozzá valami komoly munkám is akad, mint most, egyszerűen semmire sem érek rá. Fejembe vettem, hogy a *Scientia Sacra* második részét kidolgozom. Ostobaság? Lehet. Körülbelül húsz kiló jegyzetem van hozzá, és ezt így, mellékfoglalkozásként, lopott időben, munkaidő után végezni lehetetlen. Tavasz óta kínlódtam kétszáz lapnyival, de szeptemberben az egészet összetéptem és eldobtam. Októberben újrakezdtem, és most megint leírtam vagy száz lapot, lehet, hogy ez is hamarosan tűzbe kerül. Közben feszült és felajzott állapotban, mereven elzárkózva, mesterségesen körülépített térben – mindez persze barakk-tömeglakásban

(ha külön szoba is, de jobbról-balról rádió, és a folyosón lábdobogás), üzemi koszt, feketekávéval és cigarettával, holott a bronchitis kínoz. Ezért nem válaszoltam azonnal, sőt nem is tudom, mióta. Ha tudnék irigyelni valakit, irigyelnélek ezerkétszáz forintodért és nyugalmadért, én munkával 1350-et keresek, és ha jövőre nyugdíjba küldenek, körülbelül hétszáz 23 forintot kapok. Még nem tudom, mi lesz. Irigyellek, hogy leülhetsz a gép mellé és írhat, vagyis teheted azt, amit akarsz. Az írás engem egyre kevésbé érdekel. Még ezt az egyet szeretném megcsinálni, mondjuk, tehetetlenségből megszülni, mert a magzat kész. Amit csinálni szeretnék, az egyetlen: mindabból, amit valaha is gondoltam, egy szemernyit realizálni. Egy kis jót tenni valahol valakivel, egy kis világosságot hozni annak, akinek szüksége van rá, egy kis áldozattal megmenteni valakit, akinek sorsába ez van írva. Néhány barátommal beszélgetni, hallgatni és imádkozni. Már évek óta komolyan csak a szentkönyvek érdekelnek, a szúfik, a chasszidok, az Upanisádok, a zen, a mahayana, a Pert em heru. Néha azt gondolom, hogy következő inkarnációra készülök, mert azt nagyon jól meg akarom csinálni. – Hogy mikor megyek Pécsre? Nem tudom. Az elmúlt nyáron sógorom révén egy kis szentendrei gyümölcsöshöz jutottunk, elragadóan szép helyen, hegyoldal a Duna fölött, teljesen szabálytalan, abszolút irracionális kert, majdnem japán, szakadékkal, lépcsőkkel, teraszokkal, árokkal, fennsíkkal, elképzelhetetlenül elhanyagolt állapotban, mert tizenöt éve kapavágást sem tettek benne. Szeptemberben három hetet dolgoztam itt, a kőfalakat újra felraktam, az árkot kitisztítottam, a lépcsőket megjavítottam, új kőlépcsőket építettem, a gyümölcsfákat megtisztítottam, a szárazakat kivágtam, a gyomot kiirtottam, és sokat ültem fent a diófa alatt füstölve, és lenéztem a vízre. Feleségem szeretné, ha kis nyaralócskát tudnánk építeni, de ha az Ég nem küld, még sátrat sem tudunk venni. – Írj néha, ha gondolsz rám. Én a magam részéről nem hiszem, hogy el foglak hagyni. Boldog Karácsonyt kívánok Feleségednek, Téged szeretettel, karácsony alkalmából külön öllelek

Béla

Tiszapalkonya, 1960. XII. 11.”

(Hamvas Béla levele Várkonyi Nándornak. Megjelent az Új Forrás 1993/10-es számában. Köszönet a Hamvas Béla-hagyaték kezelőinek és Palkovics Tibornak, hogy a teljes levél közlését engedélyezték. Hamvas Béla leveleit a Medio adta ki, Danyi Zoltán szerkesztésében 2011-ben.)

Semmi sem tudósít jobban Hamvas Béla időskori helyzetéről, mint ez a levél.

Hamvas 1968-ban halt meg, Várkonyiról köztudott, hogy mivel sikert volt, ezért „beszélgető-lapokon” keresztül kommunikált barátaival, amelyeket aztán forrásként is használt a *Pergő évek* kötetben is, s amelyek 24 nagyrészt fennmaradtak a Várkonyi-hagyatékban. Gulyás Pál mellett Hamvasnak és Várkonyinak volt egy másik közös barátja is, Záhonyi Aladár, aki nagyszerű fotókat készített Hamvasról – az ő ismeretlen fotói kerültek könyvem két kiadásának címlapjaira, hála lányának, Záhonyi Zsófiának –, illetve számos levelet is kapott, főleg asztrológiai elemzéseket, baráti-támogató, szellemi áttekintő írásokat Hamvastól. Ezeket az eddig ismeretlen leveleket mind-mind eljuttattuk a Hamvas-hagyaték gondozóihoz. Záhonyi orvos volt, és többször segítette Hamvast idős korára elhatalmasodó betegségeinek kezelésében, például abban, hogy beutaltatta a Kékestetőre a klinikára és Balatonfüredre a szívkörházba.

Hamvas halálakor, 1968-ban Záhonyi és Várkonyi találkoznak és fennmaradtak azok a „beszélgetőlapok”, amelyeken Várkonyi barátja, Záhonyi Aladár Hamvas Béla halálát kommentálja:

„1968 elején addig is időnként már észlelhető arteriosclerosis [*érelmeszesedés, ami érszűkülethez vezet – W. S. T.*] romlani kezdett. Pár hónapig nem láttam, s 1968 elején januárban vagy februárban az ORFI betegosztályán ijesztően összeesett, bizonytalan, dezorientált, lassult volt. Némi feljavulás, utána szereztem neki beutalót Balatonfüredre. Igen keveset javult. November 5-én táviratot kaptam Katalintól, hogy Bélának agyvérzése van, az Uzsoki Kórházban fekszik. Azonnal bevitettem magam, de már csak késő este értem oda. Kezelőorvosával nem találkoztam, de meg tudtam nézni. Esméletlen volt, féloldali bénultsággal, emelkedő lázzal, periódusos légzéssel. Másnap telefonon kértem az osztályt, hogy mindent tegyenek meg érte. November 7-én halt meg. A következő hétvégén, szombaton temették Szentendrén.

Az utolsó évben a bizalmába férközött egy Molnár Sándor nevű fiatal absztrakt festő. Ez rendszeresen vitt tőle „kölcson” kéziratokat. A haláleset után (Kemény) Katalin [*Hamvas Béla özvegye. – W. S. T.*] rendezni akarta a hagyatékot, de a kéziratok általa ismert helyén alig talált valamit.

Molnár Sándor beismeri, hogy nála vannak, de arra hivatkozik, hogy Béla *őt bízta meg* hagyatékának megőrzésével. A megőrzéssel persze bajok lehetnek, mert Katalin hosszas kérésére hozott ugyan vissza néhány kéziratot, de még csak nem is teljes tanulmányokat, hanem töredékes salátát. Így most Katalin saját maga próbálja felderíteni, hogy hol van még hozzáférhető kézirat. Én az egész saját anyagomat (*Scientia Sacra, Unicornis, Titkos jegyzőkönyv*) átadtam neki revideálásra és másoltatásra.”

Mire Várkonyi válaszol: „Ez csak a S. S. (Scientia Sacra) első kötete. A másodikat úgy tervezte majd, ha ráér...”

(Várkonyi Nándor beszélgetőlapcskái Záhonyi Aladárral.

Kéziratban a Várkonyi-hagyatékából, köszönet Kende Katának,
hogy rendelkezésemre bocsátotta a forrásértékű jegyzeteket.)

25

A fenti leírás nem csak egy orvos-barát részletes leírása Hamvas haláláról, hanem a bevezetőben tárgyalt kényes vizekre való továbbvezetés is, mégpedig a Hamvas-hagyaték sorsa, az utóélet és a recepció történetének kezdete.

Miután ezt olvastam, megkerestem Molnár Sándort, a nyolcvannégy éves tiszteletreméltó és nagy hatású festőművészt, aki volt olyan kedves, hogy fogadott otthonában. Hosszasan beszélgettünk minderről, de nagyon nagy sajnálatomra nem engedte meg, hogy felvételt készítek. Kérdéseimre részletesen válaszolt, elmondása szerint ő azóta minden nála lévő Hamvas-írást átadott Dúl Antalnak, a hagyaték egykori gondozójának, igaz, sokat úgy, hogy telefonba diktálta le, mert az eredeti gépiratoktól nem kívánt megválni, mondván, hogy azokat mestere, Hamvas Béla neki adta, reá bízta. Ez Molnár Sándor szíves szóbeli közlése volt.

Hamvas Béla számos írása, esszéje máig sincs meg, s bár fiatalkori írásait feltártam, írtam arról is, hogy mi minden hiányzik. A filológiai nyomozást Hamvas elveszett művei kapcsán másutt folytattam, elég az hozzá, hogy Várkonyi és Záhonyi szívükön viselték közös barátjuk, Hamvas életének és művének sorsát, mint a fentebbi idézetből is kitűnik. Legjobbnak azt látták, érthető módon, hogyha minden írás az özvegnél és jogutódnál, Kemény Katalinnál gyűlik össze, akire egyébként a „tanítványok” közül többen nehezteltek, így Molnár Sándor sem volt vele jóban, ahogyan a nagymonográfiát író Darabos Pál sem. Mindez – azon felül, hogy Hamvas amúgy is B-listázva volt, és 1948-tól haláláig írása nem, pontosabban egy-két kivételtől és műfordítástól eltekintve alig jelenhetett meg – eléggé összekuszálta a Hamvas-hagyaték sorsát. Mindez részben megmagyarázza a Dúl Antal által szerkesztett, a rendszerváltás után-napjainkig megjelenő „életmű-kiadás” esetlegességeit, amelyekről szintén másutt írtam (*Egy meg nem tartott előadás Hamvas Béla halálának ötvenedik évfordulóján címmel*), és amelyen az új szerkesztők láthatóan nagy erőfeszítéseket téve az utóbbi időben igyekeznek javítani.

Hamvas és Várkonyi között azonban mindez csak az életrajzi kapcsolódás. Volt ennél sokkal fontosabb is köztük, a szellemi párhuzam, amit legkönnyebben a Stonehenge-esszéikben tudunk megmutatni.

3.

És akkor végre megérkezünk Stonehenge-be: „Csupa kapu, amely körben áll.

26 A kapuról tudjuk, hogy démonikus építmény. Ez az a valami, amin keresztül az ember valahová belép. És ahová belépett, ott átadja magát az ott érvényben levő törvényeknek. A kapukon való átlépés jelentőségét régebben igen jól ismerték. [...] A neolitikus kőkapuk közül ma már csak néhány áll.”

(Hamvas Béla: *Stonehenge. Arkhai. Medio*, 1994, 154. oldal)

Az ember a kapuk démonikus építmény jellegét nem is érti meg igazán addig, amíg nem jár olyan helyeken, ahol ez egészen egyértelműen ki van hangsúlyozva. Saját történettel érzékeltetve ezt, például az indonéziai Bali szigetén, ahogy ők hívják, „Az istenek szigetén”, minden nagyobb porta előtt egy-egy nagy kapu áll. A kapukon éppen egy-egy ember fér át, de minél gazdagabb a porta tulajdonosa, vagy minél fontosabb épület van a kapu mögött, annál több őrző démont faragnak a kétoldali kapufélfára. Sok évvel ezelőtt, amikor először jártam arra, a legtöbb kapun még ajtó sem volt, a helyiek elégségesnek érezték a démonokat. Csak mióta a turizmus úgy megindult a világba, s a hárommillió Balin mindig van még egymillió turista, döntöttek úgy, hogy zárható ajtókat szerelnek fel. Nagyon is jellemző, hogy a nyugati turisták nem értették a kapuk démonjait. Nem értették a feliratot sem: „Om awingam astu”, „Itt nincs akadály” – vagyis nem akadály a kapu, hanem átjáró. Nem véletlen, hogy ezeknek a kapuknak az ősei, fenn, több ezer méteren, a jávai vulkánok oldalában szunnyadó ősi templomok kapui, úgy néznek ki, mint valami csillagkapuk. Egészen megrázó átlépni rajtuk és eljutni a nagy kötbökből faragott templomokhoz, amelyek kísértetiesen hasonlítanak az amerikai piramisokhoz. Ezek az épületek és kőkapuk Jáván csupán ezer-ezeröttszáz évesek, de az óceáni szigetvilágban van egy elfelejtett épületegyüttes, amely romjaiban is monumentális. Hatalmas fekete kövek fekszenek az óceán partján, számtalan legendát mesélnek Nan Madolról, az óceáni szigetvilág sziklavárosáról, amelyről azt tartják, hogy legalább ezeréves és három-négy-száz éve lehet lakatlan. E távoli példák csupán közelítő asszociációk ahhoz a témához, amit Hamvas és Várkonyi is leírt.

„Közelebbi kapcsolatot találunk Várkonyi Stonehenge-tanulmánya és Hamvas *Stonehenge, a szikla eksztázisa* című esszéje között. Várkonyi az álló kőszalagból (menhirekből), sírépítményekből (dolmenekből) hatalmas kőkört, cromlechek képező forma-együttest halottkultusz céljait is szolgáló csillagvártaként, időmérő épületként értelmezi, amelyet Kr. e. 2350 és 1350 között több fázisban hoztak létre építői.”

(Nagy Imre: *Várkonyi Nándor – Portré és tabló. Pannónia Könyvek*. 120. oldal)

Várkonyi ezt úgy írja tanulmányában, hogy „Száz- meg százmázsás tömbökből »öröknapártarat« építettek, mely több ezer éve hibátlanul működik, ma is használható, jelzi a Nap, a Hold, a bolygók és a csillagok járását, nyugtát-keltét, telését-fogyását, szabatosan mutatja a múltó idő periódusait, az évszakok váltakozását, figyelmeztet a baljós jelekre, előre int a vadászat és halászat, az állattenyésztés-szaporítás, a vetés-aratás életadó munkáinak idején való elvégzésére, rendezí életüket, beilleszt az égi- testek és a Föld közös törvényrendjébe, a Kosmosz polgáiraivá avat.”

(Várkonyi Nándor: *Stonehenge*. In: Panyik István – Sellei Sarolta – Várkonyi Nándor: *Stonehenge*. Corvina, 1975. 8. oldal)

Ezt a jellemző részletet idézi Nagy Imre is könyvében, majd hozzáteszi, nagyon pontosan és lényeglátóan, hogy „Ezzel szemben Hamvas nem a kultúratörténetész tárgyyszerűségével, hanem az esszéista szubjektivitásával pillant a kőépítményre, és történeti eredetétől lényegében független értelmezésére tesz kísérletet. [...] A két szöveg összevetése hasonló érdeklődésről, de nagyon is különböző vizsgálati módszerről tanúskodik.”

Miről van itt szó?

Arról, hogy mennyire érdekes és számunkra nagyon-nagyon tanulságos, hogy egyetlen épületről, két egymást jól ismerő kortárs mennyire mást tud látni-láttatni. Hamvas is, Várkonyi is kiváló szerzők voltak, ha valaki még nem olvasta a *Scientia Sacrat* vagy a *Sziriat oszlopaít*, akkor nosza, rajta, ne hagyja ki. De ha most kezdi olvasni e két szerzőt, akkor talán érdemes éppen innen kezdeni, a közös témánál, látva a kettőjük közötti különbséget és azonosságot.

Mi volt a különbség?

Hamvas azt írja Stonehenge-ről, hogy „A tudósok legalább negyven-féle feltevést koholtak arról, hogy milyen nép alkotta és mire szolgált. Egyesek szerint szentély volt, mások szerint temető.”

Míg Várkonyi felsorolja e felvételeket, miután részletesen és akkurátusan ismertette az épület körvonalait, eddig feltárt történetét, de egyáltalán nem minősíti a korábbi felvételeket, míg azért Hamvasnál a „koholtak” szóban van némi élcs. Hamvas egyébként nem teljesen függetlenül kívánja értelmezni Stonehenge-et, hanem mint egy meditációs objektum, amely tökéletesen beillik abba a sorozatba, ahova az életművén belül tartozik, az *Arkhai*-kötetbe.

Mi az az *Arkhai*? „Jelentése az, hogy kezdet, alap, bázis, ősnylv, őskép, ősforma, minden, ami forrásszerű... A szó azért került a könyv elé,

mert a tanulmányok témája az értelemek egész gazdagságában az, hogy arkhai.” – írja Hamvas az *Arkhai*-kötet elé, mintegy címmagyarázatként, erősen befolyásolva az olvasást.

28 Darabos Pál szerint: „Ezekben az esszéekben azokat a pillanatokot ragadta meg, amikor az archaikus ember kivált a közös természettudatból, és valami olyat hozott létre, ami addig a természetben, a világban nem volt meg.”

(*Darabos Pál: Egy életmű fiziognómiája. Hamvas Intézet, 2002, II. kötet, 255. oldal*)

Ilyenek például az esquilinusi Vénusz, az olimpiai Apollón, az Aphala templom, a meloszi sejt ház, az inka kövek, a perui vázák, az indián szöttesek, a halottasénekek, az észak-amerikai petroglifák, a Stonehenge, a willendorfi Vénusz és az elveszett *Fügefahimnusz*. Utóbbiról hosszú esszét írtam könyvemben. Az elveszett *Fügefahimnusz*on és a csak a naplókban említett *Naptáncon* kívül mindegyik *Arkhai*-esszét ismerjük, és ez igen nagy szerencse. Hamvas Béla legeredetibb írásai ezek, amelyek egységességükkel és egyszerű ívükkel az életmű legjobb darabjai, ráadásul az életművön belül is igen fontos szerepük van, hiszen Hamvas ezekben az írásaiban hatol a mélységes mély múltba, előbb feltételezve, majd feltárva az emberiség közös alapjait. Éppen úgy, ahogy Várkonyi Nándor a *Sziriat oszlopaiban*, és kapcsolódó könyveiben, *Az elveszett paradicsomban* és *Az ötödik emberben*, az emberiség ősmúltja felé nyúl vissza.

Arról van szó, hogy ha Stonehenge-ben csak egymásra szórt köveket látunk, amit primitív ősemberek építettek, akkor mi magunk vagyunk primitívek, mit sem sejtve arról, hogy mit jelent embernek lenni. Stonehenge azonban nem csak és csupán „öröknaptár” és ezt Várkonyi is nagyon jól tudta. Stonehenge hihetetlenül fontos emléke az egész emberiségnek. Hamvas szerint „néma emlék”, Várkonyi szerint nagyon is beszédes, és ez egymásnak egyáltalán nem mond ellent. Hamvas „a szikla extázisát” látja a megemelt kőben, azt látja, hogy a szikla megszabadul, amikor így megemelik, templommá lesz a hely, s hozzáteszi: „az egész építészet semmi egyéb, mint ez: templomokat építeni.”

Várkonyi Hamvasnál részletesebb, alaposabb és főleg: óvatosabb.

Elég sok támadás érte mindkettőjüket, de míg Hamvas belső emigrációba vonult, önmaga által is korholt „ressentimentbe”, addig Várkonyi a nehéz évek után is megmaradt irodalomszervezőnek, könyvtárosnak. A más mentalitás más látásmódot eredményezett.

Hamvasra egyértelműen az angol John Cowper Powys volt óriási hatással, a Stonehenge-esszé ihletője is alighanem Powys regénye, az *A Glastonbury Romance*: „Powys azt mondja: I think stone-worship is the oldest of

all religions: a kőtisztelet valamennyi vallás között a legrégebb – ennél is többet gondolt.”

Hamvas itt az *A Glastonbury Romance* -ből idéz, amelyben Stonehenge-nek amúgy is fontos szerepe van, nem véletlenül emeli ki Coates Powysról szóló könyvében: „John’s attitude to the spiritual is totally sceptical. But he is greatly affected by Stonehenge. John’s attraction to the great stones seems straightforward, sensuous and intense. His acts of worship at Stonehenge; embracing and praying at the Héle Stone, drinking the water at the Slaughtering Stone, and kneeling at the Altar Stone, appeal Evens, his companion. They take a radically different line over the monument. John dogmatically asserts the ‘Englishness’ of Stonehenge.”

(C. A. Coates: *John Cowper Powys in Search of a Landscape*. Macmillan, London, 1982, 101. oldal)

Talán ezért is idézi Hamvas Powyst esszéjében kissé szabadon így: „Powys leírja, hogy mit érzett regényalakja, mikor a köveket egy éjszaka egyszerre meglátta: Ebben a pillanatban úgy érezte, hogy valamilyen mágiikus erő szállta meg, és embertelenül gyenge és kicsiny lett. De nemcsak gyenge és kicsiny. Úgy érezte, hogy Hatalom birtokába kerül, amely csaknem megsemmisítette – olyanná vált, mint egy folt, atom, magszem, homok, tollfoszlány, elsuhanó ritka füst –, az emberi világtól teljesen megszabadult, attól, hogy önmaga szerepe vagy maszkja legyen. Úgy látszott, mintha túláradó proteuszi fluidum árasztotta volna el. Csontját átjáró kívánságot érzett arra, hogy örültségeket és bolondságokat kövessen el, s úgy viselkedjék, mint egy bohóc, pojáca vagy hülye. Szerette volna az előtte levő nagy és nehéz személyt körülbáncolni. Szeretett volna e szörnyű oszlopok között négykézláb szökdécselni, mint egy megkergült állat. Úgy érezte, hogy egész életében, eddig a pillanatig természetének ez a gyengesége, ez a mindennemű értelem iránt való közönye s az emberek véleményének megvetése, ez a csaknem elemien földalatti, valahogyan el volt rejtve. De most a távoli, ködös csillagok alatt, a szörnyű emlékezettelen tömbök mellett, vad és boldog önkívületben először érezte azt a fényt, aki ő maga.”

Powys és Hamvas levelezéséről nagyszerű esszét közölt Danyi Zoltán *Egy fordító kalandjai* címmel, és én is írtam róluk könyvemben. Persze Hamvas tovább megy Powysnál is, Stonehenge-et igyekszik teljesen függetlenül értelmezni, szabad gondolatfutamokkal, teljesen egyedi módon, valódi *arkhai*-ként, avagy őstárgyként.

Várkonyi szintén kilépve az angol tájból és hatásból a kozmikus rend óraműveként láttatja Stonehenge-et, tanulmányát zseniálisan lezárva, amikor azt írja: „De egy kérdést talán még feltehetünk: mi volt a célja ennek a

monumentalitásnak, melyet egyébként a világ minden táján megtalálhatunk? Mire vallanak Egyiptom gúlái és templomcsarnokai, Assur-Bábel ziqquratjai, Mexikó teokallijai, Kafirisztánban a »királyok útjának« óriási domborművei, köztük a legnagyobb ismert kőfaragvány, a sziklafalból kivésett 54
30 méter magas férfialak, Indiában Adzsanta barlangkatedrálisai, Ellora sziklatemploma, Kínában a Ming és Han császárok sírhelyei, Húsvét szigetének szoborkolosszusai...? Úgy lehet, a gondolat, az eszme nagyságát kívánták kifejezni a művek emberfölötti méreteivel. Ha így van, ezt akarhaták Stonehenge építői is.”

A két esszét elolvastam előbb egymás után, aztán felváltva, összevetve és már éppen Hamvas írása mellett döntöttem volna, amikor megint Várkonyié tetszett jobban. Már kihajítottam volna Hamvast, hogy miket hord össze Stonehenge-ről, s akkor megint újraolvastam, és rájöttem, hogy mégis csak jobb, mint Várkonyi írása. Vártam egy hetet és megint fordítva volt.

Miért is ne olvashatnám Hamvast is és Várkonyit is? Miért is ne lehetne mindkettőjüknek igaza Stonehenge kapcsán? Miért is ne tanulhatnánk mindkettőjüktől, ha már egyszer itt vannak, karnyújtásnyira időben és térben? Vajon nem vagyunk-e mi mind örökösei egyszerre Hamvasnak és Várkonyinak és Stonehenge építőinek, az emberi szellem nagymestereinek?

Ez az örökség egyszerre gazdagság és felelősség.

Egyszerre segíthet megtalálni önmagunk és helyünk a kozmoszban.

Ne pazaroljuk el, éljük vele.

(Az esszé előadásváltozata elhangzott a világhajrány idején, 2020. április 3-án a BORD Építész Stúdió felkérésére saját otthonomban. Külön köszönet Kende Katalinnak a kutatásban nyújtott nagy segítségért.)

